

Liudijimo literatūros reikšmė žmogaus teisių sampratai

Milda Baltrimienė

Vilniaus universiteto
Filologijos fakulteto
Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimų institutas
E. paštas milda.baltrimiene@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0009-0000-4739-3532>

Santrauka. Straipsnyje analizuojama, ar liudijimo literatūra galėtų papildyti esamą diskusiją dėl žmogaus teisių prigimties. Šiuolaikinės žmogaus teisių teorijos yra susiskirsčiusios į dvi pagrindines grupes – etines ir politines teorijas. Joms būdingas ir skirtingas žmogaus orumo supratimas. Straipsnyje teigiama, kad liudijimo literatūra, dažnai sutelkianti dėmesį į žmogaus orumo klausimą, gali padėti įvertinti etinių ir politinių teorijų pateikiamus argumentus ir taip prisidėti prie esamos diskusijos plėtojimo bei geresnio žmogaus teisių supratimo.

Pagrindiniai žodžiai: žmogaus teisės, politinės teorijos, etinės teorijos, orumas, liudijimo literatūra

The Relevance of Witness Literature to the Concept of Human Rights

Abstract. The paper analyses whether witness literature could supplement the existing discussion on the nature of human rights. Contemporary theories of human rights are divided into two main groups – ethical and political theories. The latter theories present different conception of human dignity which is the fundamental concept for the understanding of human rights. The author claims that witness literature, by virtue of its frequent focus on the issues of human dignity, can assist in evaluating the arguments presented by ethical and political theories, thus contributing to the ongoing discussion and to the better understanding of human rights.

Keywords: human rights, political theories, ethical theories, dignity, witness literature

Padėka. Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-PD-22-103).

Received: 29/02/2024. Accepted: 30/07/2024

Copyright © Milda Baltrimienė, 2024. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Ginčas dėl žmogaus teisių prigimties yra viena iš šiuolaikinėje teisės filosofijoje dominuojančių polemikų. Vis dar diskutuojama dėl tokių pamatinių klausimų kaip: i) kokia yra žmogaus teisių kilmė; ii) kokią funkciją jos atlieka; iii) kuo šios teisės yra grindžiamos. Turint omenyje, kad žmogaus teisėmis reguliuojami pagrindiniai individo gyvenimo visuomenėje aspektai, o jų supratimas gali turėti įtakos tam, koks žmogaus teisių rinkinys yra įtvirtintas ir užtikrinamas teisiškai, itin svarbu apžvelgti bei įvertinti skirtingas teorines pozicijas žmogaus teisių prigimties klausimu.

Šiuolaikinėje diskusijoje dėl žmogaus teisių prigimties galima išskirti dvi pagrindines teorijų grupes – etines (J. Griffin, A. Gewirth, J. Tasioulas, A. Sen, C. Wellman) ir politines (J. Rawls, J. Raz, Ch. Beitz, J. L. Cohen, A. Buchanan) teorijas. XX a. antrojoje pusėje susiformavusioje ir tebesitęsiančioje polemikoje vis dar ieškoma naujų proveržio galimybių tokiu būdu apibrėžti žmogaus teises, kad būtų paaiškintas ne tik jų tikslas, bet ir atsižvelgta į praktinį šių teisių taikymą. Dėl to kyla poreikis pasitelkti naują teorinę priegą siekiant atrasti neaptartus žmogaus teisių prigimties aspektus. Šiame straipsnyje siekiama įvertinti, ar literatūros, tiksliau – liudijimo literatūros, suteikiama autentiška prieiga prie žmogaus teisių problematikos galėtų papildyti esamą diskusiją naujais argumentais.

Žmogaus orumas gali būti traktuojamas kaip kertinė kategorija siekiant apibrėžti žmogaus teises tiek teorinėje žmogaus teisių prigimties analizėje, tiek žmogaus teisių taikymo praktikoje. Kartu jis yra ir viena iš liudijimo literatūroje dominuojančių temų. Šiai literatūros kryptčiai priskiriamuose kūriniuose dažnai pateikiama individuali perspektyva, kaip pasireiškia orumo pažeidimas arba, priešingai, kas net ir pačiomis sudėtingiausiomis sąlygomis lemia orumo išlaikymą. Todėl liudijimo literatūroje perteikiamas žmogaus orumo supratimas gali suteikti daugiau aiškumo šiam abstrakčiam terminui, o kartu ir padėti rasti vertingų argumentų tolesniam diskusijos dėl žmogaus orumo bei dėl pačios žmogaus teisių sampratos plėtojimui.

Visų pirma, šiame straipsnyje siekiama apžvelgti pagrindines šiuolaikines žmogaus teisių teorijas (etines ir politines). Tuomet, atsižvelgiant į ribotumus, su kuriais susiduria teorinė žmogaus teisių prigimties analizė, siekiama pagrįsti literatūros suteikiamos prieigos pranašumus ir svarbą. Galiausiai, straipsnyje siekiama įrodyti, jog liudijimo literatūros kūriniuose pateikiama žmogaus orumo samprata leidžia įvertinti filosofinėje žmogaus teisių analizėje pateikiamus argumentus bei padeda identifikuoti pagrindinius jų trūkumus. Šiam tikslui įgyvendinti pasitelkiami pavyzdžiai iš liudijimo literatūrai priskiriamų P. Levi, T. Borowskio, G. Herling-Grudziński, V. Šalamovo, E. Wieselio, I. Kertészo, V. E. Franklio, B. Sruogos kūrinių.

Žmogaus teisių sampratos problema

Galima teigti, jog ginčas tarp etinių ir politinių teorijų žymi pagrindinį nesutarimą šiuolaikinėje diskusijoje dėl žmogaus teisių prigimties. Viena iš ginčo pusių – etinės teori-

jos – žmogaus teises supranta kaip tam tikras moralines nuostatas, kurios taip pat gali būti įtvirtintos ir teisiškai. Politinės teorijos, priešingai, žmogaus teises aiškina tik kaip politiniu keliu įtvirtintas normas, kurios žymi tarptautinėje teisėje nustatytas valstybių suvereniteto ribas. Iš esmės nesutariama, ar žmogaus teisės turėtų būti apibrėžiamos kaip tam tikri universalūs žmogiškojo gyvenimo standartai, ar tai yra tiesiog konvencinės, tarptautinės teisės praktikoje nusistovėjusios normos.

Terminas „žmogaus teisės“ pradėtas vartoti XVIII a. pabaigoje, tačiau plačiai paplito tik XX a. viduryje. Iki XVIII a. pabaigos vyravo prigimtinių teisių terminas¹. Šios teisės dažniausiai buvo kildinamos iš prigimtinių įstatymų, tuo metu, kaip pastebi Griffinas, klausimas, iš kur kyla žmogaus teisės, nėra taip lengvai atsakomas, todėl pati žmogaus teisių idėja lieka aiškiai neapibrėžta ir reikalauja išsamesnio paaiškinimo (Griffin 2008: 9, 15). Nors etinės teorijos nėra traktuojamos kaip prigimtinės teisės teorijos tąsa, galima pastebėti, kad diskusija tarp etinių ir politinių teorijų atspindi nesutarimą ir visos teisės filosofijos lygmeniu – ji glaudžiai susijusi su paradigminiu ginču tarp prigimtinės teisės teorijos ir teisinio pozityvizmo.

Nesunku įžvelgti, jog politinės teorijos išdėsto teisiniam pozityvizmui artimą žmogaus teisių koncepciją. Jos atsiriboja nuo žmogaus teisių tikslo klausimo ir žmogaus teisių prigimtį siekia paaiškinti analizuodamos egzistuojančią teisinę praktiką bei siekdamas identifikuoti žmogaus teisių skirtumą nuo kitų teisės normų. Pavyzdžiui, politinei teorijai atstovaujantis J. Rawlsas teigia, jog pamatinės žmogaus teisės išreiškia tam tikrus minimalius standartus, keliamus tinkamai sutvarkytoms politinėms institucijoms. Šie standartai gali būti traktuojami kaip politinio režimo vidinės autonomijos ribos, kadangi šiurkštus jų pažeidimas galėtų sąlygoti karinę intervenciją (Rawls 1993: 57–59). Šią sampratą siek tiek praplečia J. Razas, žmogaus teisėmis įvardydamas tokias teises, kurių pažeidimas galėtų pagrįsti bet kokias tarptautines priemones pažeidėjo atžvilgiu: prekybos boikotą, oro erdvės apribojimus, pažeidimo pasmerkimą ir kitas. Tačiau pagrindine žmogaus teisių funkcija jis taip pat įvardija tai, jog šios teisės nustato ribas valstybių suverenumui, o jų faktinis ar numanomas pažeidimas yra pagrįsta priežastis imtis veiksmų prieš pažeidėją tarptautinėje arenoje (Raz 2007: 9–10, 13).

Siekdamas žmogaus teisių koncepciją kuo labiau priartinti prie esamos šių teisių praktikos, dar platesnį apibrėžimą pateikia C. R. Beitzas. Šias teises jis aiškina kaip globalią praktiką, kuri apima valstybių elgesio normų rinkinį, o kartu ir veikimo būdų bei strategijų visumą, kurių imtis šių normų pažeidimas būtų pakankamas pagrindas. Minėti veiksmai gali įtraukti itin platų veikėjų spektrą: valstybių valdžios institucijas, tarptautines organizacijas, ekonomikos veikėjus, nevyriausybinės organizacijas, socialinius judėjimus

¹ Žmogaus teisių idėjos susiformavimą galima sieti su prigimtinių teisių samprata, kurios ištakos aptinkamos stoicizmo filosofijoje. Prigimtinės teisės tradicijai priskiriamuose darbuose galime rasti žmogui iš prigimties būdingų teisių pagrindimą. Vis dėlto, pasak J. Donelly, nė vienoje Vakarų ar ne Vakarų visuomenėje iki pat XVII a. nerasime žmogaus teisių, kaip vienodų ir neatimamų teisių, kurias turi kiekvienas žmogus ir kurios gali būti panaudotos prieš valstybę, idėjos. Tokių teisių idėja pasirodė tik su kontraktualistų veikalais (Donnelly 2009: 12, 15). O žmogaus teisių, kurias turime šiandien, samprata susiformavo tik apie XX a. vidurį. Ji buvo veikiami trijų svarbiausių istorinių veiksnių: i) Antrojo pasaulinio karo ir jo metu vykusių genocidų; ii) dekolonizacijos; iii) ideologinių kovų Šaltojo karo metu (Stonebridge 2021: 4).

ir kt. (Beitz 2009: 7–11). Todėl žmogaus teisės, remiantis politinėmis teorijomis, iš esmės yra valstybės suverenumą ribojantis teisinis instrumentas. Šią žmogaus teisių funkciją politinės teorijos išskiria pasitelkdamos vien esamos teisinės praktikos analizę. Tokio praktinio žmogaus teisių funkcionavimo apibrėžimas, remiantis šia teorine pozicija, yra pakankamas žmogaus teisių prigimčiai paaiškinti, o vertybinių argumentų naudojimas yra ne tik nereikalingas, bet netgi gali būti klaidinantis.

Tačiau ne visi sutinka, jog praktinio žmogaus teisių taikymo analizė yra pakankama siekiant paaiškinti šių teisių prigimtį. Galiausiai ir teisės praktikoje šis terminas yra suprantamas nevienareikšmiškai. Pavyzdžiui, šiam požiūriui prieštarauja etinėms teorijoms atstovaujantis Wellmanas, kurio manymu, neįmanoma tinkamai suprasti tiek šiuolaikiškuose žmogaus teisių dokumentuose įtvirtintų teisių, tiek paties žmogaus teisių judėjimo nepripažįstant filosofinių teorijų, kuriose analizuojamos moralinės žmogaus teisės, aktualumo. Tuo labiau, kai šiuose dokumentuose yra suponuojama, jog žmogaus teisės individui priklauso vien dėl buvimo žmogumi. Tokiu būdu jais daroma prielaida, kad žmogaus teisės veikia yra prigimtinės, o ne sukurtos (Wellman 2010: 7, 10, 197). Galima pastebėti, jog etinės teorijos, kaip ir prigimtinės teisės doktrina, akcentuoja universalų, nuo teisės praktikos nepriklausomą žmogaus teisių pobūdį. Šių teisių universalumą jos grindžia identifikuodamos pamatinius poreikius, kurie gali būti priskiriami kiekvienam individui.

Vienas žymiausių etinių teorijų atstovų A. Gewirthas privalėjimą gerbti žmogaus teises kildina iš kiekvieno individo laisvės ir gerovės poreikio. Laisvė ir gerovė, žvelgiant iš paties individo perspektyvos, yra būtinos sąlygos ne tik siekti savo tikslų, bet ir apskritai veikti. Be jų individas negalėtų egzistuoti kaip savarankiškas veikėjas. Iš to logiškai išplaukia ir kitų individų atžvilgiu atitinkamai kylantys reikalavimai. Individas privalo gerbti bei nepažeisti kiekvieno kito asmens teisės į laisvę ir gerovę, nes taip darydamas jis paneigtų šių teisių būtinumą, o kartu ir kito asmens – bei savo paties – savarankiško veikėjo statusą, kas būtų loginis prieštaravimas (Gewirth 1981: 128–130). Žvelgiant iš etinių teorijų perspektyvos, tik toks gyvenimas, kuriame realizuojamas savarankiško veikėjo statusas, yra žmogaus prigimtį atitinkantis gyvenimas.

Panašiai žmogaus teises aiškina ir Griffinas, kurio teigimu, buvimas asmeniu arba savarankišku veikėju reiškia galimybę rinktis ir siekti to, kas traktuojama kaip prasmingas gyvenimas. Žmogaus teisės orientuojasi į individo gebėjimą suformuluoti prasmingo gyvenimo koncepciją ir tuomet jos siekti – būtent tai yra individo orumo šaltinis, reikalaujantis daugiau nei vien gyventi tokį gyvenimą, kuomet kovojama dėl savo išlikimo (Griffin 2008: 32–33, 46–47). Apibendrinus galima teigti, jog etinių teorijų atstovai žmogaus teises kildina iš minimalių, būtinų sąlygų, suteikiančių galimybę individui siekti savo tikslų, o ne vien rūpintis gyvybinių poreikių tenkinimu. Toks pagrindimas remiasi moraliniu argumentu, kad žmogaus gyvenimas turėtų būti kažkas daugiau nei vien kova dėl išlikimo.

Lygiai taip pat skirtingai etinės ir politinės teorijos supranta ir nuo žmogaus teisių neatsiejamą orumo sąvoką². Etinės teorijos orumą traktuoja kaip žmogui iš prigimties

² Iki XVII a. pabaigos taip pat galima rasti labai nedaug orumo (*dignitas*), kaip visiems žmonėms būdingos savybės, kuria būtų grindžiama moralės teorija ar politinė praktika, idėjos pėdsakų. Paprastai orumas buvo tik individų mažumai priskiriama savybė: arba siejamas su asmens kilme, arba suprantamas kaip dorybė, kurią galima

būdingą savybę. Jei ši individo savybė nebūtų gerbiama ir saugoma, jis negalėtų gyventi prasmingo, ne vien tik į fizinį išlikimą orientuoto gyvenimo, t. y. negalėtų realizuoti savo žmogiškosios prigimties. Pasak Wellmano, tai, jog tarptautiniuose žmogaus teisių dokumentuose įtvirtintos teisės yra grindžiamos iš prigimties žmogui būdingu orumu³, reiškia, kad šios teisės egzistuoja nepriklausomai nuo ir iki šių dokumentų įsigaliojimo ir atitinkamų socialinių institucijų susikūrimo (Wellman 2010: 56). Todėl orumas, žvelgiant iš etinių teorijų perspektyvos, yra tam tikra neatimama žmogaus vertė, iš kurios yra išvedamos pagrindinės žmogaus teisės, vėliau galinčios būti ir teisiškai įtvirtintos⁴.

Tuo metu politinėse teorijose žmogaus orumo idėja suprantama kaip tam tikras socialinis statusas, kylantis iš bendruomenės narių kolektyvinės veiklos. A. Buchwalterio teigimu, orumo nederėtų traktuoti kaip žmogaus teisių pagrindo, kaip dažnai teigiama etinėse teorijose, kuomet žmogaus teisės analitiškai ar conceptualiai išvedamos iš orumo kategorijos. Orumas veikiausiai yra susijęs su praktine žmogaus veikla, kuri įsteigia, palaiko, gina ir atnaujina žmogaus teisių režimą (Buchwalter 2021: 16, 26–27). J. Waldronas taip pat atkreipia dėmesį, jog orumo kaip žmogaus teisių pagrindo traktavimas turi daug neaiškumų. Autoriaus manymu, individas turi žmogaus teises ne dėl to, kad jis turi orumą, bet orumo turėjimas kartu yra ir tam tikrų teisių turėjimas (Waldron 2013: 5, 25). Todėl politinėse teorijose orumas yra ne žmogaus teises grindžianti vertybė, tačiau kartu su jomis užtikrinamas tam tikras individo statusas.

Apibendrinant pasakytina, kad etinės teorijos orumą supranta kaip neatimamą individo vertę, o politinės teorijos jį traktuoja kaip teisinį statusą. Tačiau orumo samprata ir jo reikšmė siekiant paaiškinti žmogaus teisių prigimtį abiem atvejais vis tiek lieka miglota. Jei orumas yra traktuojamas kaip teisinis statusas, tuomet nėra aišku, ką tiksliai ši sąvoka išreiškia, nes iš esmės pakankamas vien žmogaus teisių terminas. Jei tai vertė, etinės teorijos nepateikia aiškaus jos pagrindimo. Orumą jos sieja su individo laisvo veikėjo statusu (*agency*), tačiau tai lemia keblumus paaiškinti, kodėl dalis individų, vienodai turinčių orumą, nevienodai naudojasi laisvo veikėjo statusu (vaikai, neįgalūs asmenys, kt.).

Literatūros reikšmė žmogaus teisių analizėje

Pastaruosiu metu šiuolaikinių žmogaus teisių prigimties tyrimų centru tapo būtent žmogaus teisių neapibrėžtumo, analizėje pasitelkiamų terminų abstraktumo problema⁵. Dėl

įgyti tik per sunkią ir ilgalaikę praktiką. Kitaip tariant, orumas, užuot buvęs visuotiniu lygybės principu, daugumoje visuomenių veikiau funkcionavo kaip tam tikra hierarchijos nuostata. Jis buvo susijęs su socialine ir politine asmens padėtimi. Tuo metu išsamiai suformuluotą žmogaus orumo sampratą, kuri labai panaši į pateiktą Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos tekste bei kuri atsiduria moralės teorijos centre, išdėstė I. Kantas veikale *Moralės metafizikos pagrindai* (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 1785) (Donnelly 2009: 12, 15, 20–21). Vis dėlto orumo sąvokos reikšmė žmogaus teisių supratime išaugo tik po Antrojo pasaulinio karo (Bagaric, Allan 2006: 261).

³ Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos I straipsnis nurodo: „Visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs savo orumu ir teisėmis.“

⁴ Aiškindamiesi termino *orumas* kilmę, matome, kad jis susijęs būtent su vertės reikšme. Angliškas terminas *dignity* ir prancūziškas *dignité* yra kilę iš lotyniškojo *dignus* (vertas, nusipelnęs) bei *dignitas* (orumas) (Donnelly 2009: 10).

⁵ Pasak A. Cistelecano (2011: 3), žmogaus teisių kritika, besiremianti šiųjų abstraktumu, formalumu, yra aiški šiuolaikinių žmogaus teisių prigimties tyrimų tendencija.

to žmogaus teisės dažnai siekiama paaiškinti per konkrečias patirtis ir situacijas. Šiam tikslui itin praverčia literatūros analizė. Kaip teisingai atkreipia dėmesį E. S. Anker, žmogaus teisių diskursas pasižymi itin abstrakčiomis normomis ir terminologija, pavyzdžiui, žmogaus orumo idėja, atitolusia nuo konkrečios patirties. Literatūra padeda šį trūkumą įveikti, suteikdama prieigą prie konkrečių individo savasties aspektų pažinimo, kurio žmogaus teisių diskursas stokoja (Anker 2012: 2). Literatūra suteikia galimybę perteikti konkrečias patirtis, kuomet individo orumas yra pažeidžiamas arba, atvirkščiai, kuomet jį pavyksta išlaikyti net ir pačiomis sudėtingiausiomis situacijomis. Todėl orumas literatūros kūriniuose nelieka tam tikra abstrakčia sąvoka, tačiau yra vaizduojamas kaip konkreti individo būseną, situacija, kurioje jis atsiduria, ar santykis su kitais.

Svarbu paminėti, kad literatūros reikšmė žmogaus teisių supratime yra daug platesnė. Kaip įvardija P. K. Nayar, literatūros tekstai konstruoja pačius žmogaus bei žmogaus teisių socialinius vaizdinius (*imageries*) – įsitikinimų bei siekių rinkinius, pateikdami istorijas, ką reiškia būti žmogumi arba nusikalsti žmogiškumui. Literatūros kūriniai, aprašantys asmenų kaip objektų traktavimą, padeda suvokti patį dehumanizavimo procesą, kadangi dehumanizuojami individai skaitytojų suprantami kaip unikalūs asmenys su vardais, kilme, socialiniais ryšiais ir ateities planais (Nayar 2016: xi, xiv)⁶. Tai yra itin svarbu, kadangi žmogaus teisių pažeidimai dažnai vykdomi tam tikrą individų grupę traktuojant kaip ne žmones, išskiriant juos iš žmogiškosios būklės, o literatūra padeda šį procesą suvokti bei vėliau, susidūrus, galbūt ir atpažinti.

Taip pat literatūra suteikia galimybę žmogaus teisės tirti ne vien formaliame teisi-niame kontekste, tačiau ir kaip platesnį, nuolatos kintantį socialinį reiškinį. Kaip tiksliai pastebi M. Steele'as, literatūros skaitymas leidžia suprasti, kad žmogaus teisės negali būti įvardijamos vien tik kaip normatyviniai idealai, atkeliaujantys iš politikos, tačiau jos neišvengiamai glūdi vaizdiniuose, kurie reikalauja istorinio, filosofinio ir literatūrinio supratimo (Steele 2012: 93). Todėl literatūros kūriniuose pateikiamų teiginių, jų reikšmės siužetui bei vizualinių ir akustinių vaizdinių (*imageries*) analizė gali padėti geriau suprasti tiriamą reiškinį, jo transformacijas (Yahav 2022: 351). Literatūra naudinga ne tik identifikuojant žmogaus teisių pažeidimus, bet kartu, bėgant laikui ir keičiantis aplinkybėms, padedant tirti žmogaus teisių raidą bei spręsti dėl to kylančius ginčus. Galbūt dėl šios priežasties literatūros kūrinių citatos neretai pasitelkiamos teismų sprendimuose⁷.

Po Antrojo pasaulinio karo įtvirtintos žmogaus teisės turėjo konkretų tikslą, kuris, įvykiams tolstant laike, darosi vis mažiau suprantamas, todėl reikalauja priminimo ir reflektavimo bei sąsajos su nūdienos realijomis. Pastarąją funkciją dažnai atlieka vadinamoji liudijimo literatūra. Ji aprašo įvairius žmogaus teisių pažeidimo atvejus, aprėpdama tokias temas kaip genocidas, teroras, kolaboravimas ir pasipriešinimas, įkalinimas ir tremtis. Šiai literatūros krypciai priskiriama ir Holokausto bei Gulago literatūra⁸. Liu-

⁶ Žinoma, literatūra gali būti pasitelkta ir kaip propagandos įrankis.

⁷ Literatūros citatų galima aptikti ne viename Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime. Pavyzdžiui, žr. teisėjo E. Kūrio atskirąją prieštaraujančią nuomonę byloje *Vasiliauskas prieš Lietuvą*, 2015.

⁸ Holokausto literatūra apima ne tik liudijimą apie pačias koncentracijos stovyklas, tačiau taip pat ir kūrinius apie žydų persekiojimą, gyvenimą getuose. Tuo metu Gulago literatūra apima tik veikalus apie įkalinimą, pervežimą ir gyvenimą pačiose stovyklose. Kūriniai apie gyvenimą totalitariniame Sovietų Sąjungos režime į šią kategoriją nepatenka.

dijime atskleista individuali patirtis suteikia autentišką prieigą prie konkrečių istorinių įvykių, kurie čia yra nusakomi visai kitu būdu nei istoriniame faktų išdėstyme. Todėl liudijimas gali būti reikšminga epistemologinė prieiga ne tik žmogaus teisių prigimties analizėje, bet ir kituose tyrimuose. Kaip teigia V. Bufacchis (2013: 289), analizuodamas liudijimo reikšmę smurto identifikavimui ir supratimui, tol, kol pirmojo asmens naratyvai nebus pripažinti kaip filosofškai ir epistemologiškai vertingi, mūsų žinios apie smurtą bus tik dalinės. Analogiją galima pritaikyti ir žmogaus teisių pagrindu traktuojamai orumo sąvokai. Kol į teorinę žmogaus orumo analizę neįtrauksime ir pirmojo asmens perspektyvų – liudijimų, tol mūsų supratimas apie šią abstrakčią sąvoką bus tik dalinis.

Vis dėlto reikia turėti omenyje ir liudijimo literatūros suteikiamos prieigos ribotumą. Liudytojai dažnai susiduria su sunkumu perteikti tragišką savo patirtį bei visiškai iracionalių skriaudėjų elgesį, su kuriuo jie buvo susidūrę. Todėl tai, ką savo kūriniais siekia perteikti liudytojas, turi nepaaiškinamumo elementą⁹. Kaip teisingai pastebi M. Consonni, liudytojų kalbėjimas apie savo patirtį kaip apie neapsakomą, „kažką, apie ką neįmanoma kalbėti“ fiksuoja tiesioginį susidūrimą tarp būtinybės rašyti, realizuojant šį poreikį naudojant įprastą kalbą, ir kalbos nesugebėjimo šią patirtį perteikti. Sunkumas kyla ne tik dėl to, kad trūksta reikiamo žodyno apibūdinti kraštutinį patyrimą (semantinė spraga), bet ir dėl alternatyvios kalbos nebuvimo (Consonni 2009: 248). Tai iliustruoja Levio (2003: 155) pastebėjimas, kad įprastinės kalbos žodžiai nebetiko stovyklos realybei nusakyti, neišreiškė to, ką kaliniai išgyveno:

Kaip tasai mūsų alkis neturi nieko bendra su tuo, ką jauti nesuvalgęs pietų arba vakarienės, taip ir mūsų šalčio pojūčius reikėtų įvardyti atskiru žodžiu. Mes sakome „alkis“, sakome „nuovargis“, „baimė“, „skausmas“, sakome „žiema“, bet čia visai kiti dalykai nei tai, ką jais išreiškia laisvi žodžiai, nekalti ir vartojami laisvų žmonių.

Dėl šios priežasties liudijimo literatūros autoriams reikia ieškoti naujų išraiškos formų. Pasak L. Toker, toks ieškojimas apima įtampą tarp to, kiek liudijimas prisitaiko prie naratyvinių konvencijų, leidžiančių kitiems žmonėms jį suprasti, ir kiek adekvačiai jis atspindi pačius įvykius. Įvykių perteikimas pasitelkiant estetinę išraišką leidžia bent iš dalies sumažinti šį kognityvinį ribotumą (Toker 2009: 163). Todėl liudijimo literatūros tikslas yra išplėsti pasakomumo sritį, aprašyti tokias patirtis, kurios dažnai patenka už kalbos ribų ir kurioms nėra tinkamų išraiškos priemonių, todėl autoriai jas turi išrasti.

Nenusakomumo elementas kartu reiškia ir tai, kad liudytojo pozicija visuomet yra tik dalinė. Kaip pabrėžia Levis, išgyvenusieji koncentracijos stovyklų siaubą nėra tikrieji

⁹ Ir, H. Engdahlio nuomone, tai nėra blogai, kadangi didžiausias liudijimo priešas yra ne tylą, tačiau pateiktas konkretus įvykių paaiškinimas. Istorinis žmogiškųjų kančių paaiškinimas tai, kas įvyko, pateikia kaip loginę priežasties ir padarinio seką, tam tikru lygiu neišvengiamą. Aukų patirtos kančios yra perteikiamos kaip konkretūs istoriniai įvykiai, kurie priklauso kitai laiko plotmei, kurie jau nėra mūsų realybės dalis. Tik liudijimas, perteikdamas tiesioginę, nuolatinę dabartyje fiksuotą patirtį, gali sugriauti iliuziją, jog šie įvykiai gali būti paaiškinti (Engdahl 2002: 8–10). Kaip įvardija vieną žymiausių liudijimo literatūros kūrinių *Jei tai žmogus* (*Se questo è un uomo*, 1947) parašęs Levis (2003: 243): „Gal tai, kas atsitiko, negali būti suprasta ir netgi neturėtų būti suprasta, nes suprasti – tai beveik pateisinti.“

liudininkai. Jie yra tik nedidelė mažuma, kuriems dėl tam tikrų asmeninių savybių, įgūdžių ar sėkmės pavyko išgyventi. Tie, kurie pasiekė dugną, kurie, kaip įvardija Levis, išvydo Gorgoną, negrįžo visa tai mums papasakoti arba grįžo nebylūs. Būtent jie, vadinamieji *muselmann*, yra visaverčiai liudininkai, kurių liudijimas būtų turėjęs visuotinę reikšmę (Levi 1991: 61)¹⁰. Tokį požiūrį G. Agambenas įvardija kaip *Levio paradoksą* (Agamben 1999: 82). Išgyvenusieji ir vėliau parašiusieji liudijimus nepatyrė, o kartu ir negalėjo paliudyti to, ką išgyveno labiausiai nusilpusieji, pažemintieji ir galiausiai stovyklose žuvusieji kaliniai. Tie, kurie patyrė tai, ką reiškia absoliutus žmogaus orumo pažeminimas, neturi galimybės šios patirties perduoti. Tačiau *Levio paradoksą* galbūt galėtų sušvelninti, o kartu ir papildyti žmogaus orumo supratimą, ties šia riba atsidūrusių – *muselmann* ir *dochodiaga* – aprašymo liudijimo literatūroje analizė.

Žmogaus orumo samprata liudijimo literatūroje

Žmogaus orumas yra viena iš pagrindinių liudijimo literatūroje analizuojamų temų. Kaip nurodė Levis, rašant kūrinius apie patirtį Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje jį domino būtent orumo bei orumo trūkumo žmoguje klausimai (Levi, Belpoliti 1997: 118). Ir pats žymiausio Levio kūrinio pavadinimas – *Jei tai žmogus (Se questo è un uomo)* – nurodo svyravimą tarp šių būsenų ir tai, kad jas skirianti riba nėra aiškiai nusakoma. Tokia tarpinė būklė geriausiai atsiskleidžia vadinamųjų *muselmann* ir *dochodiaga* aprašymuose. Būtent *muselmann* ir *dochodiaga* kelia esminius klausimus dėl žmogaus orumo, kurie yra svarstomi etinėse bei politinėse žmogaus teisių teorijose: ar orumas yra žmogui iš prigimties būdinga savybė, ar vis dėlto tai su tam tikru teisiniu reguliavimu įgyjamas statusas?

Tiek nacistinėse stovyklose, tiek Gulage egzistavo atskiri terminai absoliutaus išsekimo ribą pasiekusiems kaliniams įvardyti – atitinkamai *muselmann* ir *dochodiaga*. Daugiausiai Aušvico-Birkenau stovykloje terminu *muselmann* buvo vadinami nusilpę, palaužtos valios, vargiai išgyvensiantys kaliniai¹¹. Tačiau ir kitų stovyklų žargone būta tam tikrų terminų šiai kalinių grupei apibūdinti. Pavyzdžiui, B. Sruogos memuaruose apie Štuthofio koncentracijos stovyklą *Dievų miškas* (1957) jie įvardijami kaip klipatos¹². *Muselmann* išsiskyrė absoliučia apatijos būseną, visišku nesuinteresuotumu išoriniu pa-

¹⁰ Panašios pozicijos laikėsi ir A. Solženicynas dėl liudijimo apie Gulago patirtį: „Kad pajustum ir suvoktum tą klaikumą, reikia daug gyvenimų iškęsti lageriuose – tuose pačiuose, kur ir vienų bausmės metų neįmanoma išverti neturint lengvatų, nes lageriai išrasti žmonėms naikinti. Todėl visi, kurie skaudžiai patyrė, pajuto tai savo kailiu, – tie jau kapuose, nepapasakos. *Svarbiausių dalykų* apie tuos lagerius jau niekas niekada nebepapasakos“ (Solženicynas 2009: 6).

¹¹ *Muselmann* terminas turėtų būti vartojamas itin apdairiai ir kritiškai. Reikia turėti omenyje, kad šis terminas turi ir daugiau funkcijų, ne vien tik įvardyti absoliučiai išsekusius individus ar padėti apibrėžti nenusakomumo problemą. Pasak S. B. Oster (2023: 230), *muselmann* terminas taip pat nurodo stebėtojo pasidarymą pačiais silpniausiais arba atlieka performatyvią funkciją kaip artimos mirties konstatavimas.

¹² Kaip nurodo V. Kalvaitis atsiminimuose *Sustiprinto režimo barakas* (2011: 44), rasti lietuvišką atitikmenį *dochodiaga* ir kitiems panašiams terminams yra sudėtinga: „mūsų klipata, stipena, gaišena, nuodvasa – tik skystas minėtų žodžių atspindys. Jonvabalio šviesa.“

sauliu, nesistengė dėl savo paties išlikimo¹³. G. Agambenas pagrįstai stebisi, kad *muselmann* visuomet likdavo istorinių studijų, kurios dažniausiai susitelkdavo ties žmonių naikinimu, parašėse, nepaisant to, kad koncentracijos stovyklas išgyvenę liudininkai, kalbėdami apie savo patirtį, suteikdavo jam centrinę poziciją. G. Agambeno požiūriu, *muselmann* yra svarbus filosofinės analizės objektas, kadangi žymi žmogiškosios būtybės transformavimą į ne žmogų. Visų pirma, tai rodo pasikeitęs mirties supratimas. Turima omenyje ne tai, kad ji tampa nereikšminga (kas nebuvo naujas reiškinys), tačiau dėmesys sutelkiamas į faktą, jog *muselmann* mirtis tampa visai kitaip suprantama nei kitų kalinių atveju. Tai žmonės, kurie atsidūrė už gyvenimo ir mirties dichotomijos ribų. Nebūdami mirę, jie vargiai galėjo būti pavadinti gyvais, todėl, netekus gyvybės ženklų, tai buvo sunku įvardyti kaip mirtį (Agamben 1999: 44–45, 51–52, 70)¹⁴. Praradę bet kokias žmogiškąsias savybes, *muselmänner* buvo paversti grynais objektais, o tuomet ir orumo sąvoka neteko prasmės, kadangi jiems nebebuvo galima jos pritaikyti.

Muselmann ir *dochodiaga* egzistavimas gali vesti prie supratimo, kad orumas, kuomet jį apibrėžiame kaip buvimą savarankišku moraliniu veikėju, nėra neatimama žmogaus savybė. Toks supratimas arba dvejonė dažnai aptinkami liudijimo literatūroje. Kaip tiksliai pastebi D. Tołczykas, autorių patirtis stebint labiausiai išsekusius stovyklos kalinius vedė link atradimo, kad egzistuoja riba, už kurios žmogaus kaip savarankiško moralinio veikėjo apibrėžimas yra nebepritaikomas, o savęs kaip savarankiško moralinio veikėjo suvokimas yra veikiau troškimas, o ne realybė¹⁵. Buvimas moraliniu veikėju nėra tai, kas būdinga žmogui iš prigimties, tačiau veikiau tai, kuo individas siekia būti (Tołczyk 2001: 356). Tokia liudytojo patirtis yra dažnas motyvas liudijimo literatūros kūriniuose. Pavyzdžiui, E. Wieselio kūrinyje *Naktis (La Nuit, 1958)* Eliziejui, anksčiau pasižymėjusiam uoliu religingumu, stovykloje religinės apeigos rodėsi esančios absurdiškos ir beprasmiškos, lygiai taip pat kaip lig šiol jo gyvenimą reguliavusios tikėjimo tiesos (Wiesel 2001: 80–81). Panašiai ir I. Kertészo kūrinyje *Be likimo (Sorstalanság, 1975)* Diordis, suvokęs, kad stovykloje individas traktuojamas kaip laisvos valios neturinti beasmenė darbo jėga, panyra į apatijos ir beviltiškumo būklę, kartu pradėdamas jausti nekontroliuojamą neapykantą aplinkiniams (Kertész 2010: 139–141). Tai, kas laisvėje atrodė universalu ir savaime suprantama – moralės normos, iš jų kylančios teisės ir pareigos, – stovykloje nebetenka jokios reikšmės. Čia dominuoja paprasčiausias siekis išlikti.

Vis dėlto toks supratimas nebūtinai reiškia, kad žmogaus kaip laisvo moralinio veikėjo, jo orumo samprata tėra tuščia retorika. Pavyzdžiui, kaip atkreipia dėmesį D. Tołczykas, net ir suvokęs, kaip lengvai ir greitai žmogus gali netekti orumo, individas gali rinktis ir toliau veikti taip, lyg būtų moralinis veikėjas, nepaisant tai paneigiančios aplinkos.

¹³ Pavyzdžiui, V. E. Franklis (2013: 28) *muselmann* apibūdina kaip „apgailėtiną padarą, palinkusį, liguistos išvaizdos, išsekusį, nepajėgų sunkiai fiziškai dirbti“.

¹⁴ G. Agambeno požiūriu, žmogaus orumo paniekimas stovykloje ryškiausiai matėsi būtent per mirties suvokimą. Pavyzdžiui, SS neleido mirusiųjų palaikų vadinti kūnais, lavonais, tačiau juos įvardijo kaip figūras (*figuren*) (Agamben 1999: 70).

¹⁵ Konkrečiau, D. Tołczykas analizavo G. Herling-Grudzińskiego atsiminimus *Kitas pasaulis: sovietiniai užrašai (Inny świat: zapiski sowieckie, 1951)* ir T. Borowskio kūrinių *Atsisveikinimas su Marija (Pożegnanie z Marią, 1946)*.

Būtent tokia buvo G. Herling-Grudziński požiūris. Šis autorius kūrinyje *Kitas pasaulis: sovietiniai užrašai (Inny świat: zapiski sowieckie, 1951)* atskleidė kalinių svyravimą tarp dviejų identiteto tipų: tarp deterministinio identiteto – materialaus kūno, siekiančio išlikti, ir laisvo moralinio veikėjo identiteto, atgaivinto per vaizduotę imituojant laisvo gyvenimo įpročius (Tołczyk 2001: 348, 353–355). Nors moralinio veikėjo statusas buvo suvokiamas ne kaip būdingas iš prigimties, nors jis atrodė esąs nereikšmingas arba netgi žalingas stovyklos sąlygomis, trukdantis išgyventi, jis vis tiek egzistavo kaip pasirinkimas.

Tokią laikyseną taip pat galima atpažinti ir V. Šalamovo *Kolymos pasakojimuose (Колымские рассказы, 1978)*, kuriuose autorius įvardija: „Nesieksiu brigadininko pareigų, suteikiančių galimybę likti gyvam, nes nėra nieko blogesnio lageryje, kaip primateimas savo (ar svetimos) valios žmogui, tokiam pat kaliniui, kaip aš“ (Šalamovas 2010: 44). Tai reikštų pritarimą pačiam lagerio egzistavimui, esamai tvarkai, o kartu ir savo paties orumo paniekinimą, kuris, nors ir neturi vertės engėjų akyse, vis dėlto lieka svarbus pačiam individui. Tai, kad žmogaus kaip nepriklausomo moralinio veikėjo statusas nėra neatimamas, dar nereiškia, kad asmuo neišvengiamai pasiduos nužmoginančioms aplinkybėms, prisiderins prie jų. Individas, iki kol dar nepasiekė absoliučios išsekimo ribos, vis dar turi laisvę išlaikyti savo kaip nepriklausomo moralinio veikėjo statusą.

Atsižvelgdamas į liudijimo literatūroje pateiktus *muselmann* bei *dochodiaga* aprašymus A. Buchwalteris konstatuoja, kad šiuose kūriniuose susiduriame su žmogaus orumo praradimu, todėl etinės teorijos, teigiančios, kad tai yra žmogui iš prigimties būdinga, neatimama savybė, negali to paaiškinti. Tuo metu politinės teorijos nesusiduria su šiuo trūkumu. Todėl autorius daro išvadą, kad politinės teorijos pateikia pranašesnę žmogaus orumo, o kartu ir žmogaus teisių sampratą (Buchwalter 2021: 16). Žvelgiant į *muselmann* ir *dochodiaga* aprašymus liudijimo literatūroje galima susidaryti įspūdį, kad žmogaus orumas yra tik su tam tikru teisiniu reguliavimu susijęs statusas, t. y. kad be teisinio reguliavimo suteikiamos apsaugos orumas lieka tik siekiamybe, neturinčia jokio garanto, kad ji bus gerbiama ir užtikrinama.

Vis dėlto, G. Agambeno teigimu, negalima teigti, jog *muselmann* neteko žmogiškojo orumo. Tai prilygtų SS požiūriui į šiuos kalinius. Veikiau *muselmann* reikėtų traktuoti kaip būseną, kuomet orumo sąvoka yra neaktuali, bereikšmė (Agamben 1999: 63–64). Juk tokiomis aplinkybėmis, kuomet žmogaus orumas praranda savo svarbą, lygiai toks pat bereikšmis tampa ir pats teisinis reguliavimas. Kartu svarbu nepamiršti, jog, kaip vaizduojama liudijimo literatūroje, dažnu atveju, net ir supratę, kad nepriklausomo moralinio veikėjo statusas nėra neatimama savybė, ekstremalioje padėtyje atsидūrę individai vis tiek nusprendžia elgtis taip, tarsi taip būtų, tol, kol dar gali kontroliuoti savo asmeninę poziciją. Jų požiūriu, tai yra vienintelis būdas išlaikyti žmogiškumą tokiomis aplinkybėmis, kuomet viskas aplink jų paneigia. Šią poziciją iliustruoja ir šv. Velykų minėjimo scena B. Sruogos *Dievų miške (1957)*. Kalinių tarpusavyje pasidalintas vienas vienintelis kiaušinis liudija apie siekį veikti taip, lyg jie būtų nepriklausomi moraliniai veikėjai, nepaisant tai paneigiančios aplinkos. Tokiu veiksmu jie išlaikė žmogiškąjį orumą, kas kartu leido neprarasti vilties ir išlikti. Kaip įvardija B. Sruoga (2006: 92): „Simbolis – simbolis, bet vis dėlto simbolis kartais esti daug galingesnis už pačią pasiūčiausią tikrovę!“

Išvados

- Literatūra, ypač žmogaus orumo klausimus tirianti liudijimo literatūra, gali būti kaip vertinga epistemologinė prieiga žmogaus teisių prigimties analizėje. Literatūra, pasitelkdamas tokias jai būdingas išraiškos galimybes kaip metafora, alegorija, ironija ir kitas, siekia išreikšti tai, kas traktuojama kaip nenusakoma, kalbant apie žmogaus orumą bei žmogaus teisių pažeidimus, todėl išreiškia daugiau nei faktinė kalba, būdinga teisiniam ar istoriniam žmogaus teisių diskursui.
- Liudijimo literatūra suteikia prieigą prie konkrečios patirties, kuri slypi už abstrakčios žmogaus orumo sąvokos. Kitaip tariant, liudijimo literatūros kūriniuose aprašytos orumo paradimo ar išlaikymo sąlygos sukonkretina abstraktų žmogaus orumo terminą iki konkrečių išgyvenimų ir situacijų bei taip prisideda prie aiškesnio jo supratimo.
- Liudijimo literatūra taip pat suteikia galimybę įvertinti šiuolaikinių žmogaus teisių teorijų pateikiamus argumentus, išbandant juos konkrečia patirtimi, perteikta šiai literatūros kryptčiai priskiriamuose kūriniuose. Liudijimo literatūroje pateikti vadinamųjų *muselmann* ir *dochodiaga* aprašymai, rodos, turėtų atskleisti etinėse teorijose išdėstytos, su nepriklausomo moralinio veikėjo statusu susijusios žmogaus orumo sampratos trūkumus, kadangi individai išgyvendami šią būseną nebegali vadovautis savo valia, priimti nepriklausomų sprendimų. Tačiau šie aprašymai kaip tik gali padėti patikslinti ir sustiprinti etinių teorijų argumentus. Šiuo atveju reikėtų kalbėti ne apie *buvimą* nepriklausomais moraliniais veikėjais, tačiau apie *galimybę* tokiais veikėjais būti. Tokia potencija kiekviename individe glūdi ir ji negali būti atimta. Kitaip tariant, analizuodami žmogaus orumą turėtume kalbėti ne turėjimo–neturėjimo, buvimo–nebuvo dichotomijomis, tačiau kaip apie sąlygas, kurioms esant jis aktualizuojamas kaip asmens galimybė rinktis ir spręsti dėl savo paties gyvenimo.
- Liudijimo literatūra kartu atskleidžia ir politinių teorijų ribas. Žmogaus orumas negali būti tapatinamas vien tik su tam tikru teisiniu reguliavimu. Kaip rodo liudijimo literatūroje perteiktos individų patirtys, jei žmogaus orumas netenka prasmės, tuomet bevertės tampa ir socialinės, politinės bei teisinės institucijos, vyrauja vien siekis išlikti. Vis dėlto politinė pozicija galėtų būti vertingas etinių teorijų papildymas, kadangi ji atkreipia dėmesį į tai, kaip svarbu, kad žmogaus teisių idėja neliktų vien žodžiais, bet būtų užtikrinama ir praktiškai.
- Apibendrinant galima teigti, kad liudijimo literatūra negali pasiūlyti vienareikšmių atsakymų į filosofinius klausimus, tačiau teorinėje žmogaus teisių analizėje ji yra naudinga kitais būdais. Ginamų argumentų išbandymas konkrečia, liudijimo literatūroje vaizduojama patirtimi gali parodyti, kada teorinė analizė turėtų sušvelninti savo griežtus teiginius, arba padėti įvertinti ginamų teiginių ribotumą siekiant paaiškinti tam tikrą reiškinį kaip visumą, ypač tokį reiškinį kaip žmogaus teisės. Todėl literatūros indėlis gali padėti konkrečiau suformuluoti teorines pozicijas, išryškinti stipriausias ir silpniausias argumentavimo vietas.

Literatūra

- Agamben, G., 1999. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
- Anker, E. S., 2012. *Fictions of Dignity: Embodying Human Rights in World Literature*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bagaric, M., Allan, J., 2006. The Vacuous Concept of Dignity. *Journal of Human Rights* 5: 257–270.
- Beitz, C. R., 2009. *The Idea of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Buchwalter, A., 2021. Human Dignity and the Intercultural Theory of Universal Human Rights. *Jus Cogens* 3: 11–32.
- Bufacchi, V., 2013. Knowing Violence: Testimony, Trust and Truth. *Revue Internationale de Philosophie* 3 (265): 277–291.
- Cistelean, A., 2011. Which Critique of Human Rights? Evaluating the Postcolonial and the Post-Althusserian Alternatives. In: *Wrongs Rights?: Philosophical Challenges for Human Rights*, eds. A. S. Rathore, A. Cistelean. New Delhi: Taylor & Francis Group, 3–20.
- Consonni, M., 2009. Primo Levi, Robert Antelme, and the Body of the Muselmann. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 7 (2): 243–259.
- Donnelly, J., 2009. *Human Dignity and Human Rights*. Commissioned by and Prepared for the Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights in the Framework of the Swiss Initiative to Commemorate the 60th Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. <https://www.legal-tools.org/doc/e80bda/pdf/>.
- Engdahl, H., 2002. Philomela's Tongue: Introductory Remarks on Witness Literature. In: *Witness Literature: Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*, ed. H. Engdahl. New Jersey: World Scientific, 1–14.
- Frankl, V. E., 2009. *Žmogus ieško prasmės*, vertė A. Merkevičiūtė, Z. Ardickas. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
- Gewirth, A., 1981. The Basis and Content of Human Rights. *Nomos* 23: 119–147.
- Griffin, J., 2008. *On Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kalvaitis, V., 2011. *Sustiprinto režimo barakas*. Vilnius: Kauko laiptai.
- Kertész, I., 2010. *Be likimo*, vertė A. Jakulis. Vilnius: Alma littera.
- Levi, P., 1991. *I sommersi e i salvati*. Torino: Einaudi tascabili.
- Levi, P., 2003. *Jei tai žmogus*, vertė V. Tauragienė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Levi, P., Belpoliti, M., 1997. *Primo Levi: Conversazioni e interviste 1963–1987*. Torino: Einaudi.
- Nayar, P. K., 2016. *Human Rights and Literature: Writing Rights*. New York: Palgrave Macmillan.
- Oster, S. B., 2023. A Specter Haunting Holocaust Studies: The Muselmann. *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 41 (1): 225–232.
- Peterson-More, N., 2017. Identity and Humanity in Primo Levi's *Se questo è un uomo*: Enlightenment, Vision, and the *animale-uomo*. *Carte Italiane* 11: 115–130.
- Rawls, J., 1993. The Law of Peoples. *Critical Inquiry* 20 (1): 36–68.
- Raz, J., 2007. Human Rights Without Foundations. *University of Oxford Faculty of Law Legal Studies Research Paper Series* 14: 1–20.
- Solženicynas, A., 2009. *Gulago archipelagas, 1918–1956*: literatūrinė studija, II tomas, vertė S. Papečkienė. Vilnius: Žara.
- Steele, M., 2012. The Social Imaginary as a Problematic for Human Rights. In: *Theoretical Perspectives on Human Rights and Literature*, eds. E. Swanson Goldberg, A. Schultheis Moore. New York: Routledge, 87–102.
- Stonebridge, L., 2021. *Writing and Righting: Literature in the Age of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Šalamov, V., 2010. *Kolymos pasakojimai*, vertė N. Sagulinas. Vilnius: Žara.

- Toker, L., 2009. Introduction: An Eyewitness, a Pier. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 7 (2): 163–167.
- Tolczyk, D., 2001. Hunger of the Imagination: Gustaw Herling-Grudziński, Tadeusz Borowski, and the Twentieth-Century House of the Dead. *Literary Imagination* 3 (3): 340–362.
- Waldron, J., 2013. Is Dignity the Foundation of Human Rights? *NYU School of Law, Public Law Research Paper* 12 (73): 1–29.
- Wellman, C., 2010. *The Moral Dimensions of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Wiesel, E., 2001. *Naktis, vertė R. Solovjova, R. Reivytis*. Vilnius: Katalikų pasaulis.
- Yahav, A., 2022. Why Is Literature Necessary for Theorizing Modern Time? *History and Theory* 61 (2): 345–351.